

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ДОПИТУ ПІДОЗРЮВАНОВОГО ПІД ЧАС ДОСУДОВОГО СЛІДСТВА

Розглядаючи психолого-правові аспекти допиту підозрюваного, характеризуючи психологічну атмосферу його проведення, автор акцентує увагу на проблемах, які доводиться вирішувати слідчому, наголошує на важливості професійної психологічної підготовленості до проведення досудового слідства, на юридичній і моральній відповідальності за його результати.

Ключові слова: досудове слідство, розслідування, слідчий, підозрюваний, законність, психологічна підготовка, емоційно-психологічний стан, відповідальність.

Rassmatrivaya pсихолого-правовые аспекты допроса подозреваемого, характеризуюя психологическую атмосферу его проведения, автор акцентирует внимание на проблемах, которые приходится решать следователю, отмечает важность профессиональной психологической подготовленности до проведения досудебного следствия, на юридической и моральной ответственности за его результаты.

Ключевые слова: досудебное следствие, расследование, следователь, подозреваемый, законность, психологическая подготовка, эмоционально-психологическое состояние, ответственность.

The psychological and legal aspects of interrogating a suspect, the psychological atmosphere of its conducting, the psychological and moral problems that arise before an investigator, the professional and psychological readiness for the preliminary investigation, the legal and moral liability for the results of the preliminary investigation are investigated.

Key words: preliminary investigation, investigation, investigator, suspect, legality, psychological readiness, emotional and psychological state, liability.

Постановка проблеми. Сучасний етап формування державності й демократичного суспільства в Україні супроводжується негативними явищами соціального характеру, одне з яких полягає у значному поширенні злочинності. Цей процес характеризується появою нових злочинів, способів і засобів їх вчинення, удосконаленням злочинної профе-

сійної діяльності, її технічною оснащеністю та інтелектуалізації, обізнаністю з прийомами і методами роботи державних органів з розслідування злочинів. У розкритті злочинів одне з важливих місць посідає допит як ефективний засіб боротьби зі злочинністю.

Зважаючи на актуальність означеної теми, підкреслимо, що вона ще недостатньо досліджена. Про її значущість і важливість свідчить те, що чимало помилок, недоліків, у тому числі і правопорушень допускається у процесі досудового слідства. Переважно це стосується прав і свобод громадян, порушення яких підриває авторитет правоохоронців у суспільстві. Тож завдання слідчого, який проводить допит, полягає у встановленні істини у справі задля притягнення до кримінальної відповідальності кожного, хто вчинив злочин. Одним із найважливіших і основних джерел доказів є показання різних суб'єктів кримінально-процесуальної діяльності, в т. ч. підозрюваних.

Стан дослідження. Проблема допиту в досудовому слідстві та її правовий аспект аналізувалися в працях відомих вітчизняних вчених О.М. Бандурки, В.О. Коновалової, В.Г. Лукашевича, В.М. Тертишника, В.Ю. Шепітька.

Різні аспекти психологічних особливостей в ході досудового слідства, у тому числі і деяких питань, пов'язаних із специфікою допиту суб'єктів процесуальної діяльності, розглядалися у публікаціях, авторами яких були В.В. Баранчук, В.Д. Берназ, С.П. Бонаров, В.К. Весельський, Є.В. Землянська, В.О. Коновалова, В.К. Марчак, В.В. Негребецький, Р.Ю. Саванюк, С.М. Смоков, О.В. Фунікова, Ю.М. Черноус, В.Ю. Шепітьк. Але психолого-правові аспекти допиту підозрюваного до цього часу не стали об'єктом спеціального наукового аналізу, що об'єктивно спонукає до пошуку шляхів їх наукового розв'язання. Тому нашою **метою** стало визначення особливостей психологічної підготовки слідчого при проведенні допиту підозрюваного, а також з'ясування суті проблем, які постають перед слідчим у процесі досудового слідства.

Виклад основних положень. У збиранні доказової інформації одне з основних місць посідає допит. Зі всього бюджету часу, що витрачається слідчим на провадження слідчих дій, за нашими обстеженнями і підтвердження практиків, саме на проведення допитів припадає понад 80%. Його сутність полягає в отриманні від допитуваної особи інформації про обставини та факти, які мають значення для розслідування кримінальної справи. Будь-який допит – це пізнавальний процес. У результаті отриманих показань та їхньої належної оцінки слідчий встановлює об'єктивну істину у кримінальній справі. Щоб установити

таку істину, допит необхідно проводити так, щоб одержати якнайбільше інформації про відстежувану подію. Це досягається тоді, коли допит проводиться відповідно до закону, спираючись на досягнення психології та спеціальні тактичні прийоми. Допит як пізнавальний процес, що здійснюється з метою отримання правдивої інформації від підозрюваного, має певну специфічну логіко-психологічну особливість: слідчий повинен досліджувати не тільки взаємозв'язки явищ, що підлягають безпосередньому сприйняттю, а й події минулого, які, зазвичай, приховуються злочинцем. У стаття 43-1 КПК України визнано особою підозрюваною тільки у двох випадках: 1) коли її затримано за підозрою у вчиненні злочину; 2) коли до неї застосовано запобіжний захід до винесення постанови про притягнення як обвинуваченого. Тому підозрюваний є самостійним суб'єктом кримінального процесу. Він має право: знати, в чому підозрюється; давати показання, або відмовлятися їх давати та відповідати на запитання; мати захисника і побачення з ним до першого допиту; заявляти клопотання і відводи; вимагати перевірки прокурором правомірності затримання; подавати скарги надії і рішення особи, яка провадить оперативно-розшукові дії та дізнання, слідчого і прокурора.

До підозрюваного застосовується принцип презумпції невинуватості, з усіма наслідками, що цим породжуються.

При підготовці до проведення допиту слідчий складає план який може включати декілька розділів. «Підготовка до допиту, – пише В.Ю. Шепітько, – включає вивчення соціально-психологічної характеристики допитуваного, його характеру, темпераменту, рівня інтелекту, способу мислення, схильності до референтної групи, способу життя і виховання в сім'ї» [1, с. 55]. Будь-який вид допиту (свідка, потерпілого, підозрюваного, обвинуваченого) необхідно розпочинати зі встановлення психологічного контакту, що сприятиме раціональному витрачання часу, та дозволяє оцінити одержані показання. «Психологічний контакт, – зазначає учений, – це найбільш сприятлива психологічна «атмосфера» допиту, яка допомагає взаємодії та взаємовідносинам між її учасниками, це певний «настрій» на спілкування» [1, с. 61].

Встановлення психологічного контакту створює найбільш сприятливу психологічну атмосферу спілкування, в результаті чого в допитуваної особи змінюється негативний емоційний стан, психологічне ставлення та соціальна позиція, а у слідчого формуються позитивний емоційний настрій та прагнення досягнути істини. Невстановлення психологічного контакту, на думку В.В. Баранчик, «призводить до виникнення конфліктних ситуацій, відмови від надання свідчень, надання неповних чи неправдивих показань допитуваною особою» [2, с. 326].

Серед вчених немає єдиного погляду на термін «психологічний контакт». Навіть дехто з них пропонує замінити його терміном «комунікативний контакт». Але справа не в назві, а в тому, чи зуміє слідчий у процесі спілкування створити таку психологічну атмосферу, в якій визначальну роль відіграє взаєморозуміння між ним та допитуваним. Саме таку позицію відстоюють А.М. Столяренко, В.Ю. Шепітько та інші відомі фахівці.

Під психологічною атмосферою під час допиту слід розуміти: по-перше, ставлення допитуваного до слідчого, що характеризується розумінням завдань та обов'язків його, повагою до нього та усвідомленням необхідності власного сприяння слідству через давання правдивих показань; по-друге, психологічний «настрій» (налаштування) слідчого, спрямований на сприйняття інформації (доводів, аргументів та пред'явлених доказів) та спонукання допитуваного до спілкування; по-третє, психологічну готовність допитуваного до розмови, що полягає в бажанні давати повні та правдиві показання [2, с. 331].

Встановлення психологічного контакту вимагає взаємозв'язку слідчого з підозрюваним у запитально-діалоговій формі чи у формі вільної розповіді, під час яких передається й сприймається його учасниками мовленнєва інформація. Перед допитом, як вважають американські вчені, бажана дружня бесіда на нейтральну тему, яка забезпечить виникнення взаєморозуміння із допитуваним, допоможе слідчому визначити емоційний стан останнього і виробити найбільш прийнятну тактику, після чого потрібно проінформувати особу, яку допитують, про конституційні права. На наш погляд, правомірною є думка В. Бортника про те, що психологічним впливом на особу, яку допитують «вважається будь-яка тактична дія, коли вона не спрямована на вимагання показань» [3, с. 50].

У процесі допиту важливе значення має доброзичливість, стриманість, повага зі сторони слідчого, що сприяють встановленню необхідного психологічного контакту з особою, яку допитують. Запитання слідчого до підозрюваної особи несуть психологічно-сміслову навантаження. Згідно з диспозиціями ст.ст. 143, 167, 171 КПК України забороняється постановка навідних запитань при проведенні допиту. Значимо, що це запитання може бути як джерелом психологічного впливу, так і засобом його здійснення. Про роль і місце запитань переконливо свідчить дослідження О.В. Фунікової. Так, 47% опитаних слідчих визначили постановку викривальних запитань оптимальним тактичним прийомом, спрямованим на викриття неправдивих показань, 82% опитаних у разі повідомлення неправдивої інформації прагнуть дати змогу допитуваному

завершити вільну розповідь, після чого формулювати відповідні запитання, а 18% оптимальним варіантом вважають зупинення неправдивих показань постановкою викривальних запитань [4, с. 7–8].

Вже сам факт притягнення особи до слідчих дій як підозрюваної впливає на різку зміну її соціального статусу, на значне звуження соціально-рольових функцій, завдає певних потрясінь у психіці. Часто допитуваному невідомо, якими доказами володіє слідчий, які слідчі дії можуть бути проведені, яке остаточне рішення буде прийняте. Така ситуація викликає сильні психічні переживання, тривогу, відчуття страху. Особливий стан суму, обурення, гніву і образи відчуває невинна людина, яку підозрюють у вчиненні злочину. Вона може відчувати безпорадність, розгубленість, острах щодо можливості спростувати висунуті проти неї звинувачення.

Психологічний вплив на підозрюваного з боку слідчого може викликати як прихильність, спонукати до відвертості та щирого бажання допомогти слідству, так і навпаки, різну негативну реакцію, що проявляється у припиненні спілкування, або маніпулюванні, наданні неправдивої інформації. Під час допиту підозрюваного у його показаннях можливі перекручення, які є наслідком свідомої неправди.

Формування неправди – вольовий і свідомий акт, спрямований на приховування істини. Тому слідчий повинен володіти психологічними навичками, які дозволяють «читати» жестикуляцію, пантомімічні й мімічні напівприховані дії допитуваного, своєчасно відчувати, якими саме словами розповідається неправда. «Ще за 700 років до нової ери в Китаї під час допиту, – пише В.К. Весельський, – вказувалося на необхідність слідкувати за словами, очима, виразом обличчя, диханням допитуваного, у якого при дачі неправдивих показань можна спостерігати хвилювання, розгубленість, сором» [5, с. 28].

Важливим методом, спрямованим на викриття неправди, є зважене й послідовне переконування. Воно передбачає насамперед звернення до свідомості допитуваного, до його почуття, мислення й світогляду. Щоб уміти переконувати, слід враховувати індивідуальні особливості підозрюваного, специфіку його сприйняття, уявлення, пам'яті. Переконування як метод психологічного впливу стає ефективним засобом слідчого за умови вмілого і творчого його застосування під час допиту.

Закон забороняє домагатися показань від підозрюваного шляхом насильства, погроз, знущання, приниження гідності та інших незаконних дій. Це закріплено в ст. 22 КПК України. Тому, якщо допитуваний відмовляється давати показання чи відповідати на запитання слідчого, слідчий повинен з'ясувати причини відмови та роз'яснити значення

показань для встановлення істини в справі і захисту його законних прав і інтересів.

Показання підозрюваного викладаються спочатку у формі вільної розповіді про обставини справи. Слідчий може ставити допитуваному уточнювальні, нагадувальні, доповнювальні та контрольні запитання, деталізуючи при цьому його показання та з'ясовуючи, які саме обставини він більше запам'ятав. Якщо підозрюваний заявляє, що може впізнати особу чи предмет, який він спостерігав, пам'ятає його характерні ознаки, слідчий провадить пред'явлення осіб чи предметів для впізнання.

На поведінку підозрюваного під час допиту суттєвий вплив має оточуюча обстановка, яка може викликати зміни у поведінці підозрюваного, причому як в позитивному, так і в негативному сенсі.

Факт затримання підозрюваного може виявитися для нього несподіваним і тривожним. З психологічної точки зору він прагне зустрічі зі слідчим з метою отримати будь-яку інформацію про причини затримання. Однак він розуміє, що в результаті такого спілкування його становище може не поліпшитися, від нього будуть вимагати правдивих достовірних показань, він боїться повідомити будь-яку інформацію про себе. «Інколи. – пише Е.І. Рогов, – гарячість, уразливість людини викликані не дефектами виховання, а хворобою – неврозом. Причина її – сильний емоційний стрес, психотравмуюча ситуація. Хвороба може стати серозним бар'єром спілкування, тому з такою людиною, що страждає неврозом, необхідно спілкуватися більш коректно і терпимо» [6, с. 240–241]. Як засвідчує О.Я. Переверза свідомо неправдиві показання в ході попереднього слідства давало 44% підозрюваних [7, с. 15]. У таких випадках слідчому варто заспокоїти підозрюваного, спираючись на наявність захисника, та вказати, що давання показань підозрюваним – це його право, а не обов'язок. Він не несе відповідальності за відмову від дачі показань чи за дачу завідомо неправдивих показань. Це право закріплено в ч. 1 ст. 63 Конституції України.

При оцінці доказів і прийнятті процесуальних рішень суттєве значення має внутрішнє переконання слідчого, яке С.М. Смоков визначає як «стан сформованого професійного знання в свідомості слідчого, коли він вважає зібрані у справі докази достатніми для прийняття рішення, впевнений у правильності свого висновку і готовий до відповідних практичних дій – прийняття рішення відповідно до отриманих знань» [8, с. 5]. У цьому аспекті на внутрішнє переконання суттєвий вплив мають об'єктивні і суб'єктивні чинники. Серед них – відчуття, сприйняття, увага, пам'ять, темперамент, здібності, характер, стресостійкість, настрої та інші психологічні особливості особистості слідчого.

Морально-етичні вимоги до професійної діяльності слідчого сприяють оцінці слідчим норм закону під час проведення досудового слідства. Таким чином, на працівників слідчих підрозділів лягає не тільки службово-правова, а й моральна відповідальність. Вони постійно перебувають у напруженому психологічному стані, їх «діяльність характеризується значною емоційною насиченістю» [9, с. 151].

Дослідження, проведене Р.Ю. Савонюк, засвідчує, що слідчі ОВС працюють у складних морально-психологічних умовах. Як вказали 75,5% слідчих, на роботі вони перебувають протягом 10–12 годин. Робоче навантаження надмірним вважають 31,9% слідчих. Професійна діяльність на думку 39,5% слідчих, негативно впливає на їхні сімейні стосунки та здоров'я, а 84,9% респондентів з різних причин не мають можливості поліпшити здоров'я, 64,7% слідчих нерегулярно працюють над підвищенням професійної майстерності. Свої умови праці 15% слідчих визнали непридатними, 62,2% – частково непридатними [10, с. 11–12]. Всі ці чинники негативно впливають на діяльність органів досудового слідства.

Як бачимо, слідчим часто доводиться працювати в екстремальних умовах. Чимало з них, навіть досвідчених фахівців, відчувають вплив негативних емоцій, тому знання психології особистості повинні ними активно використовуватися у плануванні, розробці, моделюванні та застосуванні прийомів і методів допиту.

Висновок. Отже, у досудовому розслідуванні одне з основних місць посідає допит. Але його значення в забезпеченні результативності визначається, в першу чергу, не кількісними показниками, а вмінням тактовно, грамотно, і головне – з суворим дотриманням законності побудувати та провести допит. Вивчення практики свідчить, що в слідчій діяльності допускається чимало помилок. Усе це вимагає від слідчих не тільки глибоких професійних знань, а й фундаментальної психологічної підготовки, психоемоційної стійкості. Без такої підготовки, знання психології допитуваного, усунення несприятливих психологічних станів бажаних результатів під час допиту важко досягнути. У процесі допиту можуть виникати конфліктні ситуації, нервово-психологічне напруження як з боку слідчого, так і підозрюваного. У такій ситуації слідчий повинен володіти психоемоційною стійкістю до можливих фізичних та психологічних перенавантажень.

Сучасний стан криміногенної ситуації, перспективи боротьби зі злочинністю вимагають постійного удосконалення програм підготовки майбутніх слідчих у вищих навчальних закладах, впровадження в навчально-виховний процес новітніх психолого-педагогічних технологій

та нових спеціальних курсів, спрямованих на удосконалення підготовки формування у майбутніх фахівців слідчих підрозділів МВС морально-психологічної готовності до виконання своїх службових обов'язків у боротьбі зі злочинністю.

Перспективи дослідження вбачаємо у детальнішому аналізі психологічної складової проведення допиту, розкритті психології допитуваного, розробці та вдосконаленні психологічних методів взаємодії слідчого і допитуваного, висвітленні проблеми збереження психологічного здоров'я слідчих, попередження їх професійної деформації.

1. Шепітько В.Ю. Довідник слідчого / В.Ю. Шепітько. – К.: Видавничий дім «Ін Юре», 2001. – 208 с.

2. Баранчук В.В. Поняття та ознаки психологічного контакту в процесі допиту / В.В. Баранчук // Збірник наук. праць. Випуск 17 / ред. кол.: В.І. Борисов (голов. ред.) та ін. – Х.: Кроссрууд, 2009. – С. 326–332.

3. Бортник В. Захист прав, честі і гідності підозрюваного під час допиту: окремі проблеми / В. Бортник // Право України. – 2005. – № 11. – С. 49–52.

4. Фунікова О.В. Теоретичні основи класифікації запитань у криміналістиці: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.09. «Кримінальний процес і криміналістика, судова експертиза» / О.В. Фунікова. – Х.: НУВС, 2007. – 20 с.

5. Весельський В.К. Сучасні проблеми допиту (процесуальні, організаційні і тактичні аспекти): монографія / В.К. Весельський. – К.: НВТ «Правник»; НАВСУ, 1999. – 126 с.

6. Рогов Е.И. Психология общения / Е.И. Рогов. – М.: Гуманитар. изд. центр ВЛАДОС, 2007. – 335 с.

7. Переверза О.Я. Формування неправдивих показань, система тактичних прийомів їх виявлення і подолання: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 «Кримінальний процес і криміналістика, судова експертиза» / О.Я. Переверза. – Х.: Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого, 2000. – 19 с.

8. Смоков С.М. Внутрішнє переконання слідчого і його роль при прийнятті процесуальних рішень: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.09. «Кримінальний процес і криміналістика, судова експертиза» / С.М. Смоков. – К.: Академія внутрішніх справ, 2002. – 19 с.

9. Коновалова В.О. Юридична психологія. Академічний курс: підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / В.О. Коновалова, В.Ю. Шепітько. – К.: Концерн «Видавничий дім «Ін Юре», 2004. – 424 с.

10. Савонюк Р.Ю. Слідчий як суб'єкт кримінально-процесуального доказування: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.09. «Кримінальний процес і криміналістика, судова експертиза» / Р.Ю. Савонюк. – Х.: НУВС, 2005. – 20 с.